

## سنخ شناسی آرای اندیشه‌ورزان تجددگرای سوریه قرن بیستم پیرامون مفهوم ملت<sup>۱</sup>

سعیده حیدری نژاد<sup>۲</sup>فاطمه جان احمدی<sup>۳</sup>سیدهاشم آفاجری<sup>۴</sup>

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۰۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۰/۲۹

### چکیده

قرن بیستم برای جوامع عرب، سرشار از تحولات بنیادین در جهات گوناگون بود. ورود به عصر مدرن، حضور غریبان در سرزمین‌هایشان و آشنایی مسلمانان با اندیشه‌ها و مفاهیم تازه‌ای مانند دولت، ملت و ملی‌گرایی، حیات سیاسی و اجتماعی‌شان را تحت‌تاثیر قرار دارد. فروپاشی عثمانی و تشکیل کشورهای نوین، مردم درون این مرزهای ساختگی را، که قرن‌ها رعیت خلیفه بودند، نیازمند تعریفی نواز هویت کرد. در میان این کشورهای جدید، مورد نظر نوشتار حاضر، کشور سوریه و هدف، تبیین مساهمت اندیشه‌ورزان تجددگرای آن در راه بازتعریف هویت ملی سوریه است. نحوه بازنامایی مفهوم ملت، ناظر بر اهداف و خاستگاه متفاوت آن اندیشه‌ورزان و در نهایت سنخ‌شناسی این اندیشه‌ها مسئله این پژوهش است. در پرتوی این سنخ‌شناسی به این پرسش پرداخته شده که تجددگرایان مذکور مفهوم مطلوب خود از ملت و هویت را با ابتنا به چه مفاهیم و شگردهای بلاغی صورت‌بندی کردند؟ به‌منظور پاسخ به این پرسش، نوشتار حاضر با بهره‌گیری از روش هرمنوتیک قصد زمینه‌گرایی کوننتین اسکیر برای در نظرداشتن متن‌های مزبور در زمینه گفتمانی قرن بیستم جهان عرب، سامان یافته است.

**واژه‌های کلیدی:** سوریه، ملت، ساطع الحصری، قسطنطین زریق، آنتوان سعاده، شکیب ارسلان، نجیب عازوری.

۱. برای نگارش این مقاله که مستخرج از رساله دکتری است؛ دکتر جواد مرشدلو، استاد مشاور دوم رساله، راهنمایی‌های ارزنده‌ای در باب موضوع و دامنه تحقیق فرمودند. همین‌طور طی مکاتباتی که با پروفسور کوننتین اسکیر انجام شد ایشان با سعه صدر، نکات راهگشایی در باب روش و کاربری بهتر آن در ارتباط با پرداختن به یک مفهوم، ارائه فرمودند. بایسته است در اینجا مراتب سپاس و قدردانی را از هر دو استاد بزرگوار به‌جا آوریم.

۲. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. saeideh.heydarinejad@modares.ac.ir

۳. استاد گروه تاریخ، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) f.janahmadi@modares.ac.ir

۴. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. aghajari@modares.ac.ir

Copyright © 2010, SAIWS (Scientific Association of Islamic World Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose



فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

## مقدمه

حوزه اندیشه سیاسی در دوره مدرن با طرح مفاهیم جدیدی مانند دولت، ملت، ملی گرایی، هویت ملی و غیره دچار تغییر شد. با اشاعه نفوذ غرب، جهان اسلام نیز از فرایند مدرنیزاسیون متأثر شد. جریانی که از جهات بسیاری قابل واکاوی است، آنچه به نوشتار حاضر مربوط است، فراگیر شدن گفتمان ناسیونالیسم در قرن بیستم، نقش نخبگان بومی در تغییر چشم انداز سیاسی اعراب و خلق فرهنگ سیاسی نوینی است که تا به امروز نیز میراثشان منشا الهام و اثر است.

شاه بیت تحولات قرن بیستم در این سوی عالم، فروپاشی خلافت عثمانی بود. بر ویرانه های این امپراتوری، کشورهایی مخلوق اراده فاتحان جنگ جهانی اول و با مرزهایی تحمیلی ایجاد شد. آنچه بر جای ماند مردمی بود که تا دیروز هم خانه و امروز همسایه یا دیروز بیگانه و امروز هم میهن شمرده می شدند. سوریه از زمره این کشورها بود. این وضعیت، منجر به بحران های متعدد از جمله بحران هویت شد، در نتیجه اندیشه ورزانی با رهیافت های متنوع به میدان آمدند تا برای پرسش های موجود، پاسخ های مناسب ارائه کنند. آورده ی تجددگرایان<sup>۱</sup> سوری قرن بیستم مانند ساطع الحصری، نجیب عازوری، شکیب ارسلان، قسطنطین زریق و آنتوان سعادۀ پیرامون ملت سوریه، موضوع نوشتار حاضر است. هدف این پژوهش در کنار تبیین نحوه بازآرایی مفهوم ملیت توسط این اندیشمندان، نشان دادن کثرت گفتمانی در میان متفکران موردنظر و سنخ شناسی اندیشه های ملی گرایانه آنان است. برای فهم جهان فکری این اندیشه ورزان، به تعبیر گادامر، به ترکیب افق تاریخی خود با افق تاریخی آنان نیازمندیم. از این رو، ترسیم فضای سیاسی و فکری جهان اسلام به طور عام و سوریه به طور خاص، گامی است در این جهت؛ مادام که شرایط منتج به صدور این اندیشه ها را ندانیم از درک معنای آنان ناتوانیم.

## طرح مسئله

ملت، مفهومی است متعلق به پارادایم مدرن و پیش از آن با دلالت های متفاوتی به کار می رفت، قبل از ۱۸۸۴<sup>۲</sup> واژه ناسیو تنها به مفهوم انبوه ساکنان ایالت یا یک سلطان نشین بوده است، اما امروز این واژه به

۱. تجددگرایان آن ها بودند که وضع موجود را رد کردند و اصول اساسی تفکرشان را نه از سنت، بلکه از اندیشه اروپا برگرفتند. خصلت نوگرایی اساسا یوتوپایی بود؛ عصر طلایی نه در گذشته، بلکه در آینده بود. (شرابی، ۱۳۸۶: ۱۳) تجددگرا در این نوشتار، با روشنفکر متفاوت است. ادوارد سعید معتقد است روشنفکر نه یک صلح طلب و نه یک سازنده وفاق عمومی، بلکه کسی است که همه هستی اش به یک تشخیص انتقادی موکول است (سعید، ۱۳۹۵: ۶۱) اندیشمندان مورد نظر این پژوهش، تا حدی سازنده وفاق عمومی به شمار می روند.

۲. لغت نامه فرهنگستان سلطنتی اسپانیا وازگان حکومت، ملت و زبان را در مفهوم نویشان تا چاپ ۱۸۸۴ به کار نبرده است و در این چاپ برای اولین بار با عبارت زبان ملی، زبان رسمی ادبی رایج مردم یک سرزمین و متمایز از زبان دیگر ملل مواجه می شویم. (هابسبام، ۲۹)



انجمن مطالعات جهان اسلام  
Islamic World Studies Association  
جمعية دراسات العالم الإسلامي  
فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهش های بانی جهان اسلام



حکومت با مرکزیت برتر دولت مشترک شناخته و در ضمن به سرزمینی مشخص با ساکنان و حکومت به عنوان یک کل واحد اطلاق می گردد. (هابسبام، ۱۳۸۳: ۲۹) در واقع پیوند مفهوم ملت با دولت امری تازه و مربوط به تحولات اروپا در دوسده اخیر است (آشوری، ۱۳۹۸: ۳۰۷) و معنای امروزی آن مشخصا به دوره مدرن و نقاط عطفی چون انقلاب-های فرانسه و آمریکا و معاهده وستفالی مربوط است. با اقتدا به توماس کوهن که معنای واژه ها و احکام هر زبانی به درونمایه و زمینه کاربرد آن بستگی دارد، (کوهن، ۱۳۹۲: ۵۸) فهم مفهوم ملت، نیازمند واکاوی پارادایمی است که این مفهوم در آن ظهور یافته است.

دانسته است که معاهده صلح وستفالی، نقطه عطفی در تاریخ ملت ها بود. پس از آن، واحد سازنده نظم اروپا تبدیل به دولت شد. (کسینجر، ۱۳۹۶: ۱۹) دولت ملی از بطن سامان پراکنده قلمروهای مابعد فتودالی پدیدار (گیدنز، ۱۳۸۷: ۷۶) و متشکل از چهار عنصر سرزمین، جمعیت، حاکمیت و حکومت بود. اما جمعیت هنوز در قالب ملت تعریف نشده بود و مردم، رعایای سلطان محسوب می شدند. (نقیب زاده، ۱۳۸۷: ۲۳-۲۴) به این ترتیب، وستفالی نهاد مدرن دولت ملی را تثبیت کرد، اما مفهوم ملت هم چنان مبهم ماند. انقلاب های آمریکا و فرانسه، نوع جدید نظام سیاسی را با دربرداشتن اندیشه های "شهروندی" و "حاکمیت ملی" ایجاد (باتامور، ۱۳۶۸: ۱۳۴) و شاخص تغییر برداشت مردم از حکومت و رابطه آن با مردم قلمداد شده اند (کیوستو، ۱۳۸۶: ۱۸). در واقع با جنبش روشنگری و انقلاب فرانسه و نابودی نظام پادشاهی، قلمروی سلسله مراتبی آن و احکام دارای منشا آسمانی، مفهوم ملت به وجود آمد. (اندرسون، ۱۳۹۳: ۳۶) در عصر مدرن، این ملت ها<sup>۱</sup> بودند که با برخورداری از حق تعیین سرنوشت خود در عرصه سیاست، نقش آفرین شدند.

اندیشه های تازه، پس از مدتی به شرق نیز راه پیدا کرد تا نهایتا در دوره مدرن، ناسیونالیسم که به تعبیر بندیکت اندرسون، ترجمان یک تغییر بنیادین در شکلی از آگاهی (اندرسون، ۱۳۹۳: ۲۳) است، به صورت پایه جامعه سیاسی درآمد. (خدوری، ۱۳۶۶: ۳۵) اصل تعیین حق سرنوشت ملی، مورد پذیرش مردم خاورمیانه قرار گرفت. یعنی مردمی که احساس می کنند یک ملتند، باید دولتی داشته باشند و مردمی که در یک دولت سکونت دارند، باید احساس کنند که یک ملتند. هنگامی که اینگونه نیست ملت سازان، به دنبال تولید اجماع ملی در درون مرزهای دولت هستند. (بوش، ۱۳۹۳: ۵۲) تجدیدخواهان سوری مدنظر این پژوهش، در زمره ملت سازان به شمار رفته و با تعیین دامنه تداعی های مفهوم ملت، در پروژه

۱. مباحث جذابی از منظرهای متفاوت پیرامون ملت صورت گرفته است. مثلا بندیکت اندرسن، ملت را یک جماعت سیاسی تصویری می داند، تصویری به دلیل محدودیت ذاتی اش و قدرت مطلقی که به آن ربط داده می شود. (اندرسون، ۳۴) هابسبام نیز بر عنصر مصنوع، ابداع و مهندسی اجتماعی که در خلق ملت ها نقش داشته تاکید دارد. (هابسبام، ۲۳) اما ارنست گلنر ناسیونالیسم را نه امری جهانشمول و اجتناب ناپذیر و نه پدیده ای اتفاقی که نتیجه ضروری شرایط اجتماعی خاصی می داند. (گلنر، ۱۶)

هویت‌یابی مشارکت فعال داشتند.

ملت‌های دارای ویژگی‌های متنوع اجتماعی، هر یک با مدعایی برای تثبیت خویش به رقابت می‌پردازند. (کاشانی ثابت، ۱۳۸۹: ۲۸) سوال اصلی این پژوهش این است: مدعای اندیشمندان سوری پیرامون بحث ملیت چیست و با ابتنا به چه مفاهیمی صورت‌بندی شده است؟ آن‌ها از چه راهبردهایی برای تحکیم پایه‌های ملیت سوری بهره برده‌اند، تا سرانجام انگاره ملت به معنای ناسیون<sup>۱</sup> قوام گرفته و نهایتاً به گفتمان ناسیونالیسم تبدیل شود؟ از آن‌جا که در این کاربرد و راهبرد، تفاوت‌هایی برخاسته از تنوع خاستگاه و جایگاه اندیشمندان مذکور وجود دارد، با دنبال کردن رویکردهای مختلف، به تیپولوژی و سنخ‌شناسی آراء این متفکران در باب مفهوم ملت خواهیم پرداخت.

### پیشینه و روش پژوهش

در ارتباط با موضوع این پژوهش، اغلب تحقیقات پیرامون اندیشمندان سوری و دغدغه‌های آنان، مانند حصری و زریق و غیره، به صورت منفرد صورت گرفته است. کارهای تطبیقی هم در عرصه‌هایی متفاوت از مفهوم محوری این نوشتار (مفهوم ملت)، سامان یافته‌اند. مثلاً تفاوت میان نوع ناسیونالیسم کواکبی و حصری با ناسیونالیسم اقبال و مودودی و نسبتی که میان عربیت و اسلام برقرار می‌دانند، در مقاله عبداللطیف کاروانی<sup>۲</sup> بررسی شده است. در بخش مربوط به حصری، اهمیتی که او برای زبان عربی به عنوان اصلی‌ترین شاخص عربیت قائل بوده و همین‌طور اولییتی که از نظر او عربیت بر دین دارد، مورد بحث قرار گرفته تا ملی‌گرایی سکولاری که حصری تدوین کرده، مشخص شود. در عین حال، هر آنچه در باب حصری در مقاله مذکور آمده، نقل قول از دیگران است و هیچ‌کدام از کتاب‌های خود حصری در فهرست منابع نیست.

احمد ماضی<sup>۳</sup> در کتابش از محوریت عربیت برای حصری، توجهی که به تاریخ دارد و تاکید او بر تاریخ عرب که باید بر بنیادی عقلانی نوشته شود تا مقوم ایمان قومی باشد، صحبت کرده است. ماضی



فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۴

سال یازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰

۱. ناسیون در گفتار تجدیدگرایان عرب زبان، معادل واژه «امت» است، این واژه به لحاظ آوایی (phonetic) در ادبیات این اندیشمندان یکسان به کار رفته است اما به لحاظ معنایی (semantic) و دلالت‌های معنایی به فراخور زمان و مکان، تفاوت دارد. اسکینر معتقد است معنای تحت‌اللفظی عبارات کلیدی و مهم گاهی تغییر می‌کند به‌طوری که یک نویسنده معین ممکن است چیزی را با معنا و دلالتی متفاوت با آنچه خواننده برداشت می‌کند به‌کار برده باشد. (Skinner, 1969: 31)

۲. عبداللطیف کاروانی و مجید موحدمجد، «ناسیونالیسم در آراء اندیشمندان و متفکران اهل سنت (مطالعه تطبیقی آراء متفکران شبه قاره هند با متفکران عرب)»، دو فصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال یازدهم، شماره ۳۶ بهار و تابستان ۱۳۹۸، صص ۲۱۵-۲۳۶

۳. احمد ماضی، ساطع الحصری: الدین و العلمانیة، بیروت: مرکز دراسات الوحدة العربیة، ۲۰۰۹



اذعان کرده که حصری، تمدن عربی را قومی می‌دانست نه دینی. مقاله محمدعلی الشهاری<sup>۱</sup>، اندیشه وحدت‌طلبی حصری را به‌عنوان یکی از محورهای اهتمام حصری و هدف همه زندگی او موردتوجه قرار داده است. الشهاری، حصری را تنها فیلسوف بزرگ وحدت ملی معرفی می‌کند. در کنار مباحث تقریباً تکراری این کتاب‌ها و مقالات، الیاس سحاب<sup>۲</sup> از زاویه تاثیر تجربیات زیسته حصری، در حکومت فیصل در دمشق و بغداد به موضوع نگریده و معتقد است مسیری که حصری طی کرده او را به سمت اندیشه قومیت عربی و دعوت بدان کشانده است.

عزیز العظمه<sup>۳</sup> در مقاله‌ای به اندیشه‌های زریق در باب مفهوم هویت پرداخته است. عظمه بر نوع ملی‌گرایی زریق تمرکز کرده که هم سکولار است و دین را از مولفه‌های ملیت نمی‌داند و هم بر خلاف ناسیونالیسم عفلق و سایرین، رمانتیک نیست؛ بلکه زریق به دنبال تبیین ناسیونالیسمی تاریخ‌مبنا و بر محور آگاهی تاریخی است. پژوهش اسماعیل الملحم<sup>۴</sup>، بیشتر حول مشخص کردن وجوه تمایز میان تمدن و سیاست است. او معتقد است اندیشه ملی‌گرایی محصول شرایطی است که مرز بین سیاست و مدنیت، مخدوش بوده و از تداخل این دو با هم قوام گرفته و آمیختگی می‌گرایی با سیاست منجر به ضعفش شده است. در این راستا، نویسندگان به نقش حصری در تکوین اندیشه قومیت پرداخته که او بابت بر اندیشه ملیت عربی که پناه‌گاه وحدت عربی است، گشود. الملحم به سیر حیات حصری و مناصبش نیز پرداخته است. عمر نظمی<sup>۵</sup>، بر تاثیرپذیری حصری از متفکران آلمانی در برابر متفکران فرانسوی و نوع ناسیونالیسمی که در تشابه با ناسیونالیسم آلمانی عرضه می‌کند، تکیه کرده است. مقاله نواختی مقدم<sup>۶</sup> هم با موضوع محوری رابطه زبان و ناسیونالیسم، به نظریه قومیت زبانی ربط دارد. نویسندگان از تاثیر هر دو بر آراء ناسیونالیست‌های عرب صحبت می‌کند. در همین راستا به اندیشه‌های حصری پیرامون تاکید بر زبان

۱. محمدعلی الشهاری، «الوحدة العربية: مفهومها و طرقها لدى ساطع الحصري»، نشریه الکاتب، مارس ۱۹۷۱، العدد ۱۲۰، صص ۱۰۲-۱۱۳
۲. الیاس سحاب، «أعلام الفكر الحدودی: ساطع الحصري: المفکر و الداعیه و النموذج»، المستقبل العربی، مارس ۱۹۷۸ العدد ۱، ص ۷۶ تا ۸۸
۳. عزیز العظمه، «دراسات: التاريخ و القومیة العربیة و العلمانیة: قسطنطین زریق عکس التیار» الدراسات الفلستانیة، صیف ۱۹۹۸، العدد ۳۵، صص ۳-۲۲
۴. اسماعیل الملحم، «الثقافة و السیاسة فی الفكر القومی العربی ساطع الحصري نموذجا» الفكر السیاسی، خریف ۲۰۰۸، العدد ۳۲، صص ۸۹ تا ۱۱۴
۵. ومیض جمال عمر نظمی، «تطور الفكر القومی العربی الخلیفه التاریخیة: فکر ساطع الحصري القومی»، المستقبل العربی، نوفمبر ۱۹۸۵، العدد ۸۱، صص ۱۴۹ تا ۱۶۹
۶. امین نواختی مقدم، «زبان و ناسیونالیسم: نقش زبان در جنبش های ناسیونالیستی عربی»، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم و سیاسی، دوره ۴۰، شماره ۴ زمستان ۱۳۸۹ صص ۳۵۱-۳۷۰

و تاریخ، به‌عنوان مقومات قومیت با ارجحیت زبان می‌پردازد. این مقاله نیز هر آنچه در باب حصری گفته، نقل قول از دیگران است و هیچ‌کدام از کتاب‌های حصری مورد استفاده قرار نگرفته‌اند.

در مجموع به‌نظر می‌رسد در باب اندیشه‌های متفکران سوری این دوره، تحقیقات ارزشمندی صورت گرفته، اما آن‌ها به بافت گفتمانی جهان عرب قرن بیستم، که این اندیشه‌ها درون آن، نضج گرفته، اگر نه بی‌اعتنا که کم‌اعتنا بوده‌اند؛ این نوشتار تلاش دارد با یاری گرفتن از هرمنوتیک قصد-زمینه‌گرایی اسکینر، آن چارچوب گفتمانی فروگذار شده را به پژوهش‌های مرتبط با این موضوع بیفزاید تا شاید خوانشی دقیق‌تر ممکن شود و پس از آن، با سنخ‌شناسی ایده‌های اندیشمندان موردنظر حول مفهوم ملت، تکثر گفتمانی سایه انداخته بر این مجموعه را روشن سازد.

از نظر اسکینر اگر قرار باشد تاریخ اندیشه را به سبکی دقیقاً تاریخی بنویسیم، باید متن‌ها را در درون چنان بافت فکری و چارچوب گفتمانی‌ای قرار دهیم که بتوانیم این نکته را دریابیم که مولفان متون در هنگام نوشتن آنها چه می‌کرده‌اند. (اسکینر، ۱۳۹۳: ۱۱) از نظر او وقتی بدون اعتنا به زمینه، فقط به متن توجه می‌کنیم این خطر همیشگی وجود دارد که فهم تاریخی‌مان را تعمیم دهیم، در نتیجه انتظارات ما در باب آنچه کسی باید گفته باشد، باعث شود از عمل کنشگر برای انجام کاری، چیزی برداشت کنیم که او قصد و ای بسا توان این که آن را به عنوان گزارش عملکردش بپذیرد، نداشته باشد. (Skinner, 1969:6)

پس ما پیش از امید به شناخت زمینه‌های یاری بخش برای درک معنای یک کار معین، باید به حوزه تفسیری که ارائه‌دهنده روشی برای بررسی سودمندتر زمینه است، وارد شویم؛ همان زمینه‌ای که در فرایند فهم معنا، یاری‌رسان است (Skinner, 1975:20).

اسکینر بعد از تأکید بر ضرورت اعتنا به زمینه، وارد حیطه مولف، نیت و انگیزه‌هایش می‌شود. از نظر او متن‌ها، کنش‌هایی هستند که فرایند فهمیدن آن‌ها ما را ملزم می‌سازد که همچون در مورد همه کنش‌های ارادی نیت‌های تجسم یافته در اجرای آنها را بازیابی کنیم (اسکینر، ۱۳۹۳: ۲۱۰) صدور هر گفته جدی‌ای همواره نه تنها سخن گفتن با معنای معینی است، بلکه همچنین همراه با چیزی است که آستین نام نوعی نیروی نهفته در سخن یا نیروی کارگفتی بر آن نهاده است. فهم نیروی کارگفتی هر گفته‌ای یعنی درک آنچه گوینده در ضمن صدور آن انجام داده است. (همان، ۱۷۶) بر این مبنا، فقط گفتار تجددگرایان در مورد ملت یا زمینه سیاسی و اجتماعی آن‌ها که شکل‌دهنده انگیزه‌ها و نیت آنان برای کاربست مفهوم ملت مدنظر نیست، بلکه عملی که آن‌ها در ضمن ارائه این اندیشه‌ها بدان دست زده‌اند، نیز اهمیت دارد. آیا آنها در نهایت موفق به بازتولید هویت ملی و مفصل-بندی گفتمان ناسیونالیسم شده‌اند؟



فصلنامه علمی-پژوهشی  
مجموعه دراست عالم الاسلامی  
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

در بحثی پیرامون مفهوم دولت و آزادی، اسکینر اظهار می‌کند که ما نمی‌توانیم مستقیماً پیرسیم کدام یک از تئوری‌های مربوط به آزادی، درست است؟ از نظر او هر سنتی یک شرح بهم پیوسته از این که چطور باید در مورد آزادی و دولت اندیشید عرضه می‌کند و هر سنت در هر دوره متفاوتی به گونه‌ای، به دغدغه‌های انسانی پاسخ داده است. (Skinner, 2003: 24) این قاعده در باب مفهوم ملت نیز صادق است. شیوه اندیشیدن در این مورد را پارادایم مدرن شرقی شده، بر متفکران عرب این دوره تحمیل کرده است.

به پیروی از روش اسکینر، باید باورهای معین و نظام‌های اعتقادی را با قرار دادن‌شان در چارچوب‌های فکری وسیع‌تری تبیین و آن چارچوب‌های وسیع‌تر را با مشاهده در درازمدت درک کرد. (اسکینر، ۱۳۹۳: ۲۵) مباحث مربوط به ملت را نمی‌توان با انتزاع آن‌ها از زمینه وقوعشان تفسیر کرد، از این روی بایسته است آن‌جا که این مفهوم توسط تجددگرایان به کار رفته، در زمینه فکری و زبانی‌شان مورد ارزیابی قرار گیرد. درک این مفهوم در متون مدنظر این پژوهش، منوط به فهم جهان ذهنی تجددگرایان سوریه است. باید روشن شود مسائل اساسی جهان اسلام در قرن بیستم حول چه موضوعاتی بوده و با بازآفرینی فضای گفتمانی آن دوره، مفاهیم خاصی که نویسندگان مزبور برای ارائه اندیشه‌هایشان در اختیار داشته‌اند، بررسی شوند.

## ساختار سیاسی

با فروپاشی امپراتوری عثمانی، سودای استقلال که از مدت‌ها قبل، در سر اتباع این امپراتوری بود، خود را نمایان ساخت. عرب‌ها نیز از این قاعده، مستثنی نبودند. پیش از سقوط عثمانی، جنبشی عربی آنان را به خودمختاری و اشتراک در قدرت با ترکان فرامی‌خواند (Hinnebusch, 2001: 17). غرور اعراب از نقش‌شان در ایجاد تمدن اسلامی، منجر به پیدایش فضای ضدترک در آسیای عرب نشین شد (رودنسون، ۱۳۹۳: ۱۴۱). به هر روی این بیداری در حال شکل‌گیری بود و در این بستر آماده، انگلستان با تحریک اعراب<sup>۱</sup> آنان را به قیام علیه عثمانی تشویق می‌کرد. (آیدین، ۱۳۹۷: ۲۰۵) ندای جدایی طلبی اعراب، با جنگ جهانی اول، هم‌زمان و ورود عثمانی به این آوردگاه، آخرین میخ کوبیده شده بر تابوت شکوه از دست‌رفته امپراتوری بود.

با پیروزی متفقین و امضای موافقت‌نامه سایکس-پیکو (Murphy, 2008: 83) مشخص شد عثمانی دیگر به عنوان حکومتی مستقل قادر به ادامه نخواهد بود (آیدین، ۲۰۸). پس از آن، در کنفرانس سان رمو، لبنان و سوریه سهم فرانسه و عراق و فلسطین به بریتانیا رسید. (لایپدوس، ۱۳۸۱: ۸۹۸) عرب‌ها

۱. در آوریل ۱۹۱۴ امیرعبدالله بن حسین برای مذاکرات پنهانی با مقامات انگلیسی به قاهره سفر کرد. در ادامه انگلیس با حمایت مالی و نظامی اعراب آن‌ها را به جنگ علیه عثمانی ترغیب کرد. (Murphy, 2008: 9)

که با سقوط امپراتوری در وضعیت دولت‌بودگی قرار گرفتند (بوش، ۱۰۳) بر آن شدند تا خود را به عنوان دولت‌هایی مدرن و در چهارچوب مرزهای جدید، بازتعریف کنند (کسینجر، ۱۲۶). این هنوز آغاز راه بود و مشکلات بی‌شماری پیش روی آنان بود. مرزهای یک‌شبه ایجاد شده، موجب ناهمگونی فرهنگی و درک ضعیف غالب این دولت‌ها از جامعه ملی شد. (درایسدل، ۱۹۹) اجمالا این‌که عوامل متعددی دست‌به‌دست هم دادند تا نهایتاً نقشه امروز جهان عرب شکل گرفت. سوریه امروزی نیز از محصولات همین رخدادهاست.

حوزه شامات برای چهار قرن بخشی از امپراتوری عثمانی بود و حاکمان عثمانی آن را به چند منطقه اداری مختلف تقسیم کرده بودند: ولایت حلب، دمشق و بیروت، بخش اورشلیم و نواحی کوه‌های لبنان. (Pipes, 16) به لحاظ بافت اجتماعی، جامعه‌ای موزائیکی و متشکل از تعداد زیادی جوامع خودمختار، متفاوت از نظر قومی و مذهبی، با ساختاری پدرسالار بود (Hinnebusch, 2001: 15). از این‌روی هویت‌های سیاسی که دولت جدید سوریه به ارث برد یا حول واحدهای کوچک از پیش موجود، مانند شهر، قبیله و گروه‌های فرقه‌ای، یا بر جامعه بزرگتر مانند امپراتوری، امت اسلامی و به‌طور ویژه، ایده ملت واحده عرب متمرکز بودند. دولت سوریه، میراث‌دار یک فرهنگ سیاسی پاتریمونیال، جامعه‌ای تکه‌تکه و اقتصادی وابسته بود. (Ibid, 17) در نتیجه مردم سوریه، حیات سیاسی و فکری جدیدی را با چالش‌های فراوان آغاز کردند و از آن‌جا که جنبه تصنعی مرزها با مسئله هویت، پیوند مستقیم داشت، اصلی‌ترین چالش، تعریف هویت ملی بود.

## زمینه فکری

جهان اسلام، عصر پس‌اعثمانی را با بحران‌های تازه آغاز کرد. از آن‌جا که بحران‌های هویت، مشروعیت، مشارکت و توزیع اقتصادی، موجب شکل‌گیری فضاها و ایدئولوژیک می‌گردند (بشیریه، ۱۳۹۶: ۱۵۰) جوامع عرب نیز، صحنه هم‌آوردی ایدئولوژی‌های متفاوت بود. اندیشمندان با توسل به مفاهیم نو و بعضاً عاریتی برای برساختن گفتمان‌های مورد نظر خود، عمدتاً ناسیونالیسم و سوسیالیسم، تلاش کردند.

پس از سقوط نظام پادشاهی در فرانسه، شور انقلابی در دو مجرای ناسیونالیسم و سوسیالیسم جریان یافت. (آرون، ۱۳۹۸: ۳۹۰) اندکی بعد هر دو جریان، وارد جهان اسلام شد و ساختارهای آن را تحت تأثیر قرار داد. افکار ناسیونالیستی از قرن ۱۹ در خاور میانه گسترش یافت. (درایسدل، ۷۷) انجمن‌های مخفی عرب، خواهان جدایی کامل از وحدت عثمانی بودند (خدوری، ۲۶). به‌طور کلی ملی‌گرایی عربی در



فصلنامه علمی-پژوهشی  
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

سنخ: شناسی آرای اندیشه روزان تجددگرایی سوریه قرن ...

۹

مخالفت با امپراتوری عثمانی و سپس سلطه بریتانیا و فرانسه بوجود آمد. سوسیالیسم نیز در در بین سال‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۸۰ وارد جهان عرب شد و ملی‌گرایی عربی را تحت تاثیر خود قرار داد (لاپیدوس، ۹۲۶). در باب مقابله این دو ایدئولوژی، هابسبام می‌گوید همه انواع ناسیونالیسم، وجهی مشترک داشتند: عدم پذیرش جنبش‌های سوسیالیستی پرولتاریای جدید، بخاطر آن‌که مبارزه پرولتاریا، جهان وطنی بود. بنابراین منطقی به نظر می‌رسید که ملی‌گرایی و سوسیالیسم دو قطب متضاد باشند. (هابسبام، ۱۷۸) اما تجربه نشان داد که احزاب سوسیالیست به ابزار اصلی جنبش‌های ملی مردم‌شان تبدیل شدند. (همان، ۱۸۱) در جهان اسلام نیز، یک جریان سوسیالیسم می‌کوشید ماهیت به‌ظاهر فراملی سوسیالیسم را با ایدئولوژی ناسیونالیسم آشتی دهد و از این تلفیق برنامه‌ای برای تجدد و نوسازی ملی فراهم آورد. (مرشدلو، ۱۳۹۷: ۹) جمال عبدالناصر و میشل عفلق نمادهای این جریانند. از ۱۹۵۶ به بعد ناصریسم رفته‌رفته سایر گرایش‌های ایدئولوژیک را در جهان عرب تحت شعاع قرار داد. (عنایت، ۱۳۹۶: ۲۱۳) و رقیب بزرگ ناصریسم در شرق، حزب بعث بود که جهت‌گیری عمومی هر دو یکسان به نظر می‌آمد. (رودنسون، ۱۶۲).

ناصر و حزب بعث پرچمداران پان عربیسم در قرن بیستم بودند که توانستند برای چندین سال در پهنه اندیشه و سیاست جهان عرب، جریان‌ساز باشند و در پروژه بازتعریف هویت عربی، گام‌های موثر برداشتند. میشل عفلق، مؤسس حزب بعث، یکی از رمانتیک‌ترین تعبیر دربارۀ مفهوم ملی‌گرایی و ملت را ارائه کرده‌است. او همواره به جای واژه ناسیونالیسم، واژه عربی "القومية" را که به معنای تعلق داشتن به یک گروه است، استفاده و لذا به‌طور ضمنی بر جذب کامل اشخاص در بدنه ملت تاکید می‌کرد. از نظر او اعراب با همبستگی و عشق ورزیدن به ملت واحده عرب نه تنها می‌توانند به اهداف سیاسی خود دست یابند، بلکه هم‌چنین می‌توانند به سطوح عالیه معنوی نیز دست یازند. (لاپیدوس، ۹۰۱) البته پرداختن به اندیشه‌های ناصر و عفلق، موضوع این نوشتار نیست، تنها برای روشن‌تر شدن فضای گفتمانی این دوره و سیطره پان عربیسم بر اذهان، که این دور رهبران شاخص این جریان بودند، بدان اشاره شد. قرن بیستم را عصر انقلاب‌هایی می‌دانند که توسط روشنفکران و به‌نام ایدئولوژی‌ها رهبری شدند. (آرون، ۱۶) جهان عرب نیز از این رهبران بسیار به خود دیده است. در این فضای اندیشگی، هر کدام از ایدئولوژی‌ها برای مدتی عرصه را از آن خود می‌کردند.

### تجددگرایان سوریه و ناسیونالیسم

سوریه و لبنان، پرورشگاه‌های ناسیونالیسم عرب شناخته می‌شوند (خدوری، ۲۶). در ۱۸۷۵ چند جوان

مسیحی انجمنی محرمانه تأسیس کرده و اهالی سوریه را به اتحاد خواندند. این انجمن نشانه بیداری سیاسی مسیحیان سوریه بود که اندیشه خود را از مدارس تبشیری گرفته بودند. (حورانی، ۱۳۹۳: ۳۰۸) کسانی که به مدرسه‌های تازه تأسیس رفته و زبانهای بیگانه را یاد می‌گرفتند، با اندیشه‌های تازه آشنا و به ملی‌گرایی گرایش پیدا کردند. ملی‌گرایی سوریه، بر مبنای فرهنگ، یعنی زبان عربی و آداب مشترک کهن پدید آمد. (همان، ۳۱۸-۳۲۰) یکی از مردم سوریه در کنفرانس پاریس در ۱۹۱۹ گفت: "در کنار زبان، مولفه‌های دیگری این ملت را به هم پیوند می‌دهند؛ سرزمینی است که در آن موجودیت یافته، آن‌جا که تشابه ویژگی‌های ظاهری و اخلاقی از آن حاصل شده و ملهم از ایده‌های مشترک، سنت‌ها و عادات و سرنوشت مشترک و مصیبت‌های مشترک آن است." (Pipes, 15) اما این افکار، در میان گروه اندکی از مردم رواج پیدا کرد.

در عصر ناسیونالیسم، دولت‌سازان به دنبال برقراری سازش میان هویت و قلمرو به منظور کسب اتحاد و مشروعیت بودند. در خاورمیانه ناهمگونی میان قلمرو، منجر به بسیج همگانی برای مداخله به نام هویت‌های فرادولتی یا فرودولتی (عرب‌گرایی، اسلام‌گرایی) شد که در نهایت دولت‌ها را از انسجام مطلوبشان محروم و به نخبگان برای مدیریت این مشارکت انگیزه می‌داد (Hinnebusch, 2010: 2) در این راستا، میزان توفیق نخبگان در هدایت افکار عمومی جامعه اهمیت دارد. افکار عمومی در پیرامون هر موضوع خاصی وقتی تشکیل می‌شود که خودجوش، سنجیده و پایدار باشد. آن‌چه گروه‌های حاکم در جامعه القا و به‌شیوه‌ای تب‌آلود گریبانگیر بخشی از جامعه می‌شود، افکار عمومی به معنای درست کلمه نیست (بشیری، ۱۷۰). به این اعتبار، به نظر نمی‌رسد نتایجی که این تئورسین‌ها را راضی کند، قابل مشاهده باشد. حمید عنایت می‌گوید: "ناسیونالیسم به‌ندرت جزو معتقدات آگاهانه توده‌های مسلمان بوده است، مگر مبهم‌ترین شعارهای ضد امپریالیستی‌اش". (عنایت، ۱۳۹۶: ۲۰۸-۲۰۹) لذا آگاهی ملی در میان همه مردم سوریه نمود پیدا نکرد و تجددگرایان مسیحی سوریه، پیشگامان این دگرگونی، در بیداری عرب نقش اصلی را ایفا کردند و بر جنبش نوگرایی عرب مَهر پایداری زدند (شرابی، ۱۳۸۶: ۲۱). آنان متأثر از آموزه‌های سیاسی مدرن، در سامان‌دهی گفتمان ناسیونالیسم نقش ایفا کردند.

### تجددگرایان سوریه؛ رویکرد و مواضع

برای پرداختن به اندیشه‌های تجددگرایان پیرامون مفهوم ملت، مطابق با رهیافت اسکینر، باید زمینه‌مندی این ایده‌ها بررسی شود. خاستگاه سیاسی و اجتماعی این اندیشمندان و موضعی که به عنوان کنشگر از





آن خود کرده‌اند، منجر به ظهور اندیشه‌هایی شد که در رتوریک آنان متبلور شد. جایی که این اندیشمندان ایستاده‌اند و ایده‌هایشان، هم در نسبت با رژیم قدرت، هم در نسبت با افکار عمومی حائز اهمیت است و این، حیطه تخصصی تاریخ ذهنیت است؛ تاریخ ذهنیت بر مردم عادی، نگرش‌های جمعی و محتوای غیرشخصی اندیشه تمرکز می‌کند. مورخان ذهنیت به این موضوع می‌پردازند که چنین ذهنیت‌هایی کجا و به چه شیوه‌ای تولید می‌شدند، چگونه انتشار می‌یافتند. تاریخ ذهنیت به سهم جایگاه اجتماعی در خلق و اشاعه ذهنیت‌های خاص، توجه داشته است. (کلارک، ۱۳۹۷: ۱۰۳)

برای بررسی نقش متفکران سوریه ابتدا آنان را بر اساس سنجه‌هایی، سنخ‌شناسی کرده و بر این پایه، به این که هرگروه چه مفهومی از ملت را اراده کرده‌اند، پرداخته خواهد شد. هرچند همه این اندیشه‌ورزی‌ها ذیل گفتمان ناسیونالیسم سامان یافته، اما گفتمان مزبور، راهبردهای متنوعی را برمی‌تابد و تالی آن تفاوت در نحوه صورت-بندی مفهوم ملت در خدمت آرمانی است که بدان چشم دوخته‌اند. سنجه‌هایی که برای این طبقه‌بندی به کار گرفته شده‌اند به این ترتیب است:

۱. نوک پیکان مخالفت آن‌ها به کدام سمت است و "دیگری" ای که در برابر "ما"ی جمعی نمایانده‌اند کیست؟ عثمانی یا غرب؟

۲. راهبرد کلانی که توصیه می‌کنند، وحدت کشورهای عربی زبان است یا از آن‌جا که قائل به وجود کشوری مستقل به نام سوریه با حدود و ثغوری مشخص بودند، بر طبل استقلال می‌کوبیدند؟  
۳. پیرامون پیوند یا جدایی دو ساحت دین و دولت، چه اندیشه‌ای را نمایندگی می‌کردند؟ مدافع سکولاریسم یا معتقد به وفاق میان عربیت و اسلام بودند؟  
هرکدام از این سنجه‌ها، ناشی از رویکرد متفاوتی است که خود ریشه در مسائل زمانه دارد:

| مسئله                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        | رویکرد                                       |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------|
| تناقض میان قوم‌گرایی و ملی‌گرایی                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             | وحدت‌گرایی ≠ مخالفت با وحدت                  |
| تناقض میان عربیت و اسلام‌گرایی                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               | سکولاریته ≠ اسلام‌گرایی                      |
| حس دوگانه نسبت به غرب                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        | شیفتگی در برابر تمدن غرب ≠ معاندت با استعمار |
| روشنفکران به‌عنوان فعال‌ترین نمایندگان قشرهای متوسط در کشورهای عربی، به اقتضای ماهیت اجتماعی خود، ناهمگند (عطا علا، ۲۵۳۶: ۱۹) و بازتاب این ناهمگنی، در اندیشه‌هایشان قابل ردیابی است. هریک از این متفکران، برای تبیین اهداف خود، ناچار به مفهوم‌سازی و تعیین حدود ویژه‌ای برای مفاهیم مورد استفاده بودند. بنابراین در این بخش، تعریف و تحدیدهای مزبور، ارائه می‌شود تا چرایی |                                              |

عرضه چنین اندیشه‌هایی با توجه به خاستگاه سیاسی صاحبانشان و در چارچوب گفتمانی ناسیونالیسم عرب قرن بیستم بررسی شده است.

۱. قوم‌گرایان در برابر ملی‌گراها: جهان عرب این دوره، در کشمکش بین یک آرمان گسترده وحدت عربی و واقعیت ملی‌گرایی دولت ملی و مبارزه برای استقلال قرار داشت. (بوش، ۱۰۴) بخش عمده‌ای از ناسیونالیست‌های عرب، وحدت را راهکار بهتری دانسته و با تأکید بر قومیت واحد عرب، قائل به تفاوتی میان عرب‌زبانان نبودند و گروه دیگر مدعی وجود سوریه مستقل با مرزهای مشخص بودند.

الحصری در زمره قوم‌گرایان بود و معتقد بود همه عرب‌ها، یک ملت واحدند و تقسیمات جغرافیایی و مرزهای دولت‌های عربی بر اساس مطامع بیگانگان مشخص شده بر اساس ضروریات طبیعی و تفاوت بین مردم این دولت‌ها، عارضی است؛ آن‌ها به مجرد انتساب به دولت‌های مختلف، به ملت‌های مختلفی تعلق ندارند (الحصری، ۱۹۸۵: ۷۵). حصری تأکید دارد که مصری‌ها، سوری‌ها، لبنانی‌ها، فلسطینی‌ها، عراقی‌ها، نجدی‌ها، حجازی‌ها و یمنی‌ها شعب‌های متعددی‌اند، اما همه به امت واحد عربی منسوبند. عربیت فوق همه این‌هاست. (الحصری، ۸۳) او با اذعان به این که قرابت بین افراد یک امت، قرابتی معنوی است تا جسمانی و مادی، زبان و تاریخ را از مهم‌ترین عوامل ایجاد این قرابت و تشکیل قومیت و امت می‌داند (الحصری، ۱۹۳). از نظر او چون زبان هم در نوع اندیشیدن و هم در تأثیرات عاطفی موثر است، وحدت زبانی منجر به وحدت اندیشه می‌شود (الحصری، ۳۵). حصری وحدت در تاریخ را نیز باعث نزدیکی در گرایش‌ها می‌داند که در یادآوری مفاخر یا مصائب پیشین و تشابه در آرزوهای آینده موثر است (همان، ۳۶).

برای تحدید مفهوم ملت، حصری وحدت دینی، دولت، زندگی اقتصادی و اشتراک در موقعیت جغرافیایی را از پایه‌های تشکیل دهنده ملت‌ها نمی‌داند. (الحصری، ۲۰۵) در حالی که نجیب عازوری برای تعریف مفهوم ملیت عرب تکیه‌اش بر گستره جغرافیایی‌ای است که اعراب در آن منطقه ساکنند و از دجله و فرات تا کانال سوئز و از دریای مدیترانه تا دریای عمان امتداد دارد. (عازوری، ۱۹۶۶: ۲۱۹) قسطنطین زریق هم بر این باور است که ملت از طریق نزدیکی دل‌ها تشکیل می‌یابد. (زریق، ۱۹۴۰: ۳۸) و مفهوم "الامه" همه افرادی را که از طریق زمین، زبان، فرهنگ و مصالح مشترک با هم در ارتباطند، شامل می‌شود. (زریق، ۱۹۸۲: ۱۱۱)

حصری البته یکی از مولفه‌های رایج تشکیل ملت، یعنی خواست و اراده دارد کرده، می‌گوید هر کسی که عربی حرف بزند عرب است اگر خود را عرب نمی‌داند، یا جاهل است یا غافل یا خائن. یا باید تعلیم



فصلنامه علمی-پژوهشی  
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

داده شود یا بیدار شود یا مجازات شود. (الحصری، ۸۰) این رد صریح در پیشبرد آنچه حصری به دنبال تثبیت آن است سهمی بزرگ دارد. از آن جا که او هم در سوریه و هم در عراق، در حکومت فیصل، صاحب منصب وزارت بود، اندیشه‌هایش متأثر از جایگاه سیاسی‌اش بود. در اینجا او با صدور نوعی مانیفست، اندیشه وحدت را فراتر از خواست دیگران معرفی کند. تفکری که نشانه‌هایی از تصلب با خود داشته و یک بن‌بست را به مخاطب تحمیل می‌کند. چنین رویکردی ناشی از نوع ناسیونالیسمی است که حصری نمایندگی می‌کرد و نه تنها در محدوده سیاست و اهدافی مانند استقلال و وحدت باقی ماند، که در خدمت رژیم قدرت مستقر به کار گرفته شد.

برخلاف حصری که شاید بتوان عنوان روشنفکر ارگانیک را، به تعبیر گرامشی، به او اطلاق کرد<sup>۱</sup> به نظر می‌آید زریق، در قامت یک روشنفکر متعهد ظاهر شده است. از نظر او به جای محصور کردن مبارزات ملی در محدوده سیاست و اقتصاد، باید آن را به سمت اصول ایجاد شهروندانی صالح توسعه داد. (زریق، ۱۹۹۸: ۷۹) باید برای برپایی ملی‌گرایی‌ای ضامن بالاترین حد کرامت برای هر فرد عرب، تلاش کرد و اصل این کرامت، بر آزادی بیان، اندیشه و عمل، مساوات میان شهروندان استوار است. (زریق، ۱۹۸۲: ۶۲)

حصری وحدت نژادی را نیز از تعریف ملت، خارج کرد. از نظر او ملتی یافت نمی‌شود که همه افرادش نژادی واحد داشته باشند (الحصری، ۲۰۱) و قربات میان ساکنین برخاسته از روابط اجتماعی میان آن‌ها است نه خونی و نژادی (همان، ۲۰۲). اما از نظر شکیب ارسلان، رابطه خونی قوی‌ترین رابطه میان شعوب است. او با تعلق خاطر ویژه به ملیت عربی، پیرامون اصالت عرب اهتمام بسیار داشت. (عمایره، ۲۰۰۰: ۱۸۲) به این ترتیب گروهی که بر عربیت تأکید ویژه داشتند، زبان، تاریخ، سرزمین مشترک و حتی رابطه خونی را به عنوان عناصر مقوم ملت می‌شناسند. بر این مبنا عرب‌ها با داشتن این مولفه‌های مشترک، یک ملت واحدند.

در مقابل این جناح عرب‌گرا، آنتوان سعاده، به عنوان داعیه‌دار وحدت سوریه، می‌گفت ملت پایه‌اش را از وحدت سرزمینی معین و اتحاد گروهی از مردم در آن به‌دست می‌آورد و کشور و جماعت مردم، دو عنصر اساسی برای ایجاد ملت محسوب می‌شوند (سعاده، ۱۹۵۱: ۶۵) سعاده معتقد بود ملت، اجتماعی طبیعی است، زمانی که مردم در جریانی طبیعی از روابط با هم مشترک باشند، دیده می‌شود و دولت،

۱. مطابق تقسیم‌بندی گرامشی، مدرسین و کشیش‌ها و مدیران، روشنفکران سنتی‌ها بودند و آن‌هایی که در پیوند مستقیم با طبقات یا تشکیلاتی‌اند که روشنفکران را برای سازمان دادن خواست‌ها و کسب قدرت به کار گرفته‌اند، روشنفکر ارگانیک محسوب می‌شوند. (سعید، ۱۳۹۵: ۴۲)

اجتماعی است ساختگی از دو یا چند اجتماع طبیعی. سوریه اجتماعی است طبیعی که در آن حیات افراد در رابطه‌ای متقابل و در سرنوشتی واحد تامین می‌شود و اهالی سوریه در همه منافع با هم پیوند دارند. (همان، ۶۴) از نظر سعاده نیز عوامل ذهنی اولویت دارد؛ ملت پیش از آن‌که به عینیت اجتماعی برسد با عوامل ذهنی شناخته می‌شود. (همان، ۶۲)

میان دو گروه مزبور، بر سر تعیین مرزهای وطن نیز کشمکش وجود داشت. سعاده، مفهوم سوریه را چنان گسترده کرد تا شامل همه کشورهای گردد که زمانی سریانی‌زبان بوده‌اند یعنی سوریه بزرگ جغرافیایی و عراق. (حورانی، ۳۵۴) از نظر سعاده ملت سوریه، محصول وحدت قومی مردم سوریه است و پیشینه آن به روزگار فنیقی باز می‌گردد. (خدوری، ۲۰۸) اما از نظر حصری، وطن عربی از اقیانوس اطلس تا خلیج [فارس] و کوه‌های زاگرس امتداد دارد و همه این سرزمین‌ها که مردمانشان به عربی سخن می‌گویند (الحصری، ۱۵۹)

اما زریق برپایی وطن را نه با تمایز مرز و سرزمین، بلکه با روابط میان افرادش و صفات اجتماعی و اخلاقی آن‌ها ممکن دانست (زریق، ۱۹۶۳: ۷۱-۷۳). اگر منظور ما از میهن کوه و رودخانه و دشت و سواحل باشد، آن بلاشک موجود است. اما اگر منظورمان نفوذ معنای وطن در ذهنیت عرب و خواستن حمایت از آن و بالا بردن جایگاهش و پایدار بودن پیشرفت‌ش باشد، وجود ندارد. (زریق، ۱۹۴۸: ۴۵) به نظر می‌رسد اندیشه زریق، بیش از دیگران پای در واقعیت‌های زمانه دارد. او می‌گوید: من در گذشته از امت عربی گفته‌ام. اما الان از این نام‌گذاری به دلیل دور بودنش از واقعیت زندگی اجتناب کرده، جامعه عرب را ترجیح می‌دهم. ممکن است این جوامع دارای عناصری مشترک در گذشته و حال و آینده داشته باشند که آن‌ها را واجد شرایط امتی واحد با قومیتی جامع کند، اما تا امروز امکان بالقوه کردن این امکان را نداشته است (زریق، ۱۹۹۸: ۳۲). وطنیه به معنای درست آن محقق نمی‌شود به میزانی که انسانی باشد. اول انسان می‌خواهیم، انسان‌هایی متحد و برابر. (زریق، ۱۹۸۲: ۱۳) معنایی که زریق از وطنیه فهم کرده متعالی‌تر از هم عصرانش است. گویی تحصیل در امریکا و نوع مطالعاتش، او را از تنگ‌نظری‌های رایج دور کرده و انسانی‌تر به ناسیونالیسم نگریسته است. برخلاف حصری که متأثر از هررد و فیخته، ناسیونالیسمی زبان‌محور و هم‌راستا با منافع حاکمان ارائه کرده است. به هر روی با نقدی رتوریکی و ناظر به تأثیرات متقابل میان اثر، مولف و مخاطب؛ مخاطب آن روزگار، محتوای اندیشه حصری را پسندید و مهر اندیشه او بر پیشانی ناسیونالیسم عرب قرن بیستم خورده است.

۲. موافقان عثمانی در برابر مدافعان غرب: ناسیونالیسم عرب در مواجهه با امپراتوری عثمانی و



فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

غرب تکوین یافت. در این میان اندیشمندانی مخالف غرب و برخی موافق غرب و شدیداً ترک‌ستیز بودند. در این میان، فرانسه<sup>۱</sup> به دلیل حضور در سوریه جایگاه محوری داشت. در زمینه نوع موضع‌گیری در برابر غرب نیز خاستگاه متفکران تعیین‌کننده است. طبعاً حصری، وزیر فرهنگ فیصل در برابر عازوری تحصیل‌کرده فرانسه، دیدگاه‌های متفاوتی داشت.

حصری، علت تقسیم سرزمین‌های عرب به دولت‌های جدید را مطامع استعماری می‌دانست. (الحصری، ۷۳) از نظر او استعمارگران تلاش کردند تاریخ ملت‌های مستعمره را از ذهن مردمانشان بزایند. پس بازگرداندن آگاهی قومی، جز با بازخوانی تاریخ ممکن نیست. (همان، ۹۹) شکیب ارسلان هم معتقد است دولت‌های انگلیس و فرانسه از بیداری اعراب می‌ترسند. آن‌ها به‌زعم خود پرچم آزادی و دموکراسی را در عالم برمی‌افرازند اما این کار را به -شرطی انجام می‌دهند که به سلطه آن‌ها بر مستعمراتشان لطمه وارد نکند. (ارسلان، ۲۰۰۸: ۱۲) او سپس با قلمی گیرا و وصفی تکان‌دهنده، آفات سلطه فرانسه بر سوریه و جنایاتش را ذکر می‌کند؛ سلطه فرانسه بر سوریه منجر به برافروختن آتش دشمنی و بیدار کردن تعصبات مذهبی و قومی شده که این سرزمین را پر از فقر و فلاکت و عزت ساکنانش را لکه‌دار کرده است. (ارسلان، ۲۰۰۹: ۱۳) استکبار اشغالگر با روح خبیثش، فجیع‌ترین اعمال را به اسم اداره و برای رساندن سوریه به تمدن مدرن مرتکب می‌شود (همان، ۲۶). ارسلان تلاش داشت میان عربیت و وحدت عثمانی وفاق ایجاد کند (عمایره، ۱۸۱). او معتقد بود اهالی سوریه در کنار ترکان، آزادی کامل دارند. آن‌ها ملت سوریه را چون از سلاله نجبای عرب و فینیقی‌های بزرگند، تکریم می‌کنند. (ارسلان، ۲۰۰۹: ۱۱۵)

همین‌طور که مشاهده می‌شود حصری و ارسلان، غرب را به‌عنوان بیگانه برای هویت عربی می‌شناسانند. در نقطه مقابل، عازوری قرار دارد که "ما"ی عرب را در برابر عثمانی تصویر کرده است. نجیب عازوری مسیحی مانند بسیاری از ناسیونالیست‌های عرب در آغاز قرن بیستم، علقه‌های نزدیکی با طرح‌های فرانسویان درباره امپراتوری عثمانی داشت و نوعی خلافت عربی را تصویر می‌کرد که سلطه معنوی بر همه مسلمانان داشته باشد. (عنایت، ۱۳۹۶: ۱۱۰) اما پیوندش با دولت‌های بزرگ را مخفی نمی‌کرد و می‌گفت رسیدن به آزادی و وحدت، بدون یاری این دولت‌ها ممکن نیست. (عازوری، ۲۰) عازوری معتقد بود اگر ما از سلطان عثمانی جدا شویم و هر ملتی اعلام استقلال کند، دنیا از منشا اختلافی که معروف به مسئله شرق است، خلاص می‌شود. ما دوازده میلیون عرب تحت شکنجه صد

۱. فرانسه از میانه‌های قرن ۱۹ نزد مصریان و اهالی سوریه و لبنان محبوب بود؛ طهطاوی، سیدجمال، کامل و عازوری آن را به‌عنوان مظهر تمدن و مدافع استقلال کشورهای خود می‌ستودند. اما در ادامه بر اثر همکاری با انگلستان و سیاست استعمارگرانه‌اش، مورد نفرت عرب‌ها واقع شد. (عنایت، ۱۳۹۴: ۲۴۳)

کارمند ترکیم. (همان، ۳۸) از نظر عازوری حکومت عثمانی فقط ویرانی به بار آورده و در این حکومت امنیت، صلح و عدالت وجود ندارد (همان، ۶۱). آشکار است "دیگری" برجسته‌ای که او در سازه هویتی خود عرضه کرده، عثمانی است.

عازوری با حسن نظر به فرانسه، معتقد بود فرانسه به سوریه حمله کرده بدون این که در آن مستقر شود و در آن جا خدمات بی شمار تمدنی انجام داده است. (همان، ۱۱۵) در روایت عازوری، قدرت فرانسه به دلیل تأسیس مدارس و بیمارستان‌ها در بین النهرین، سوریه و فلسطین بلامنازع بود. در شرق به قدرت منطقه مسیحی نشینی می‌یابید که از مدرسه کاتولیک یا پروتستان خالی باشد. به فضل تلاش‌های فرانسه، در میان ما افراد روشنفکر دیده می‌شود که از ملیت خود آگاهی داریم. (همان، ۱۲۱-۱۲۳) برای تحلیل موضع عازوری به عنوان یک سوری، در قبال فرانسه علیرغم شهادت تاریخ از فتح خونین دمشق توسط فرانسویان، می‌توان به یکی از مفاهیمی که اسکینر به کار برده اشاره کرد؛ او در بررسی تکنیک‌های ریتوریسین‌های کلاسیک به مفهوم "Paradiastole" می‌پردازد، تکنیک دستکاری کردن کاربرد عبارات ارزش‌گذارانه؛ به این معنا که تلاش کنیم با توسل به دستاویزی، ردیلت و گناه را به عنوان فضیلت و ثواب جلوه دهیم، اینجا است که شگرد بازنمایی بلاغی ایفای نقش می‌کند. (Skinner, 2018: 8) در روایت عازوری از نقش فرانسه در سوریه، غارت و استعمار، خدمت‌رسانی و پرورش معلم و پزشک جلوه داده شده است.

البته نفوذ اندیشه‌های فرانسوی در جهان اسلام را نمی‌توان نادیده گرفت. بسیاری از ناسیونالیست‌های عرب این دوره، تحصیل کرده فرانسه بودند. آرون معتقد است نفوذ فرانسه، زمینه‌ساز تربیت انقلابیون است. کیش انقلاب، گرایش به سوی موضوعات انتزاعی، تمایل به ایدئولوژی و بی‌تفاوتی نسبت به واقعیت‌های عجیبی که سرنوشت ملت‌ها را رقم می‌زنند، همگی محاسن و معایبی مسری هستند. روشنفکرانی که به این جو عادت کرده‌اند اغلب ناسیونالیست‌اند. (آرون، ۳۳۱) عازوری در این زمره قرار دارد. در برابر تربیت فرانسوی، توجه کسی مانند زریق به واقعیات زمانه و دوری از انتزاعیات، ناشی از ارتباط بیشتر او با محیط‌های علمی آن روزگار، منجر شده مانند دیگران روحیه انقلابی‌گری از خود بروز ندهد.

زریق مانند ارسلان و عازوری دچار افراط و تفریط نیست. او محاسن و معایب رابطه با غرب را در نظر داشت؛ انصاف آن است که بگوییم رابطه جوامع عرب با غرب، فقط در پذیرش تعدی خلاصه نمی‌شود. علاوه بر خوی استعماری غرب، آن‌جا میراث آزادی‌خواهانه‌ای وجود دارد و عرب از این میراث در نهضت معاصرش استفاده کرد. همان‌طور که از حمایت آن‌ها در برافروختن مشعل آزادی فردی، در جنبش‌های استقلال‌خواهانه‌شان، در تلاش برای ساختن ملیتشان بر مبنای تمدن و مصالح مشترک، در آگاهی از



فصلنامه علمی - پژوهشی  
مجموعه دراست العالم الاسلامی  
پژوهش‌های بنیادی جهان اسلام

دست یافتن به عدالت اجتماعی و اقتصادی، در کسب روش‌های علمی معاصر و حتی در احیای میراث عربی خود بهره بردند. (زریق، ۱۹۸۲: ۶۰) در عین حال او معتقد است مانع خارجی، سد بزرگی بر سر راه وحدت و رشد ملی‌گرایی عربی است و بیداری جوامع جهان سوم و تحقق وحدت و ناسیونالیسم در میان آن‌ها به مصلحت استعمارگران نیست (همان، ۱۶۳).

با عنایت به اهمیت نحوه تعریف "دیگری" در مباحث مربوط به هویت، در این مورد، با هر دیگری‌ای، تاکید بر عربیت پررنگ است که مقوم مباحث قوم‌گرایانه و وحدت‌طلبانه است.

**۳. سکولارها در برابر اسلام‌گراها:** ملی‌گرایی عربی در ابتدا تا حد زیادی صبغه اسلامی داشت، اولین ملی-گرایان عرب خواستار کسب خودمختاری در متن امپراتوری عثمانیان یا احیای خلافت تحت رهبری اعراب بودند. اما به تدریج تحت تاثیر افکار سکولار تحصیل‌کردگان مدارس عثمانی، موضع سکولارتری را در پیش گرفتند. در جریان دودهی ۱۹۲۰ و ۱۹۳۰ متفکران ملی‌گرای عرب تاکید می‌کردند که اعراب، با زبان، تاریخ و فرهنگی مشترک، ملت واحدی را تشکیل می‌دهند. (لاپیدوس، ۹۰۰) آن‌ها آگاهانه از یکسان‌شماری دین با ناسیونالیسم خودداری و بر عناصر زبانی و فرهنگی ناسیونالیسم تاکید نمودند. (خزوری، ۲۱۵) حصری، زریق و عازوری از مدافعان این ایده بودند. در مقابل، برخی متفکران محتاطانه کوشیده‌اند دین را با ناسیونالیسم هم‌پسته کنند (همان، ۱۵). شکیب ارسلان در این زمره قرار دارد.

از نظر ارسلان، حکومت عثمانی، مملکت‌های فراوانی با تنوع نژادی را به‌زیر سلطه خود درآورد. بن‌مایه اصلی عثمانی، اسلام بود که مسلمانان علیرغم تفاوت‌های نژادی و زبانی به وسیله دین، اجتماعی تشکیل دادند که سایر امتهای مانند آن را نداشتند. اسلام با برقراری وحدت دینی و نهی عرب‌ها از عصبیت، آن‌ها را به امتی واحد تبدیل کرد. (ارسلان، ۲۰۰۹: ۱۷-۱۴) ارسلان ضمن نقد سکولارها (همان، ۴۲) می‌گوید اگر دین را کنار نهاده و به دنبال استقلال وطن باشیم، می‌فهمیم هیچ‌امیدی به نجات شرق از سقوط در هابویه بردگی اروپاییان وجود ندارد، جز با بقای دولت علیّه و هیچ‌دوامی برای این دولت نیست، جز با بقای اسلام. (همان، ۱۶۷)

اما از نظر حصری، تاثیر دین در تکوین ملت‌ها امری ثانویه است (همان، ۴۳). عازوری نیز بر التزام جدایی دین از دولت تاکید داشت. (عازوری، ۲۳) زریق هم با اذعان بر تناقض میان ناسیونالیسم با تنوکراسی، می‌گفت اولین چیزی که لازم است حکومتی سکولار است. "ملیت‌ها در جهان، جز بر این اساس ریشه ندارند و ملی‌گرایی عربی نیز نخواهد داشت" (زریق، ۱۹۸۵: ۲۰۳). به‌زعم او یکی از مهم‌ترین ابهامات موجود، ابهام میان مفهوم ملی عربی و مفهوم اسلامی یا بین ملت عرب و ملت اسلامی

است. اسلام دین اکثریت اعراب است و نمی‌توان موجودیت جدیدی برای عرب جداگانه از اسلام قائل شد. اما باید رابطه میان عربیت و اسلام روشن شود، چون خلط میان آن‌ها مشکلاتی را مانند مشکل اقلیت‌های غیرمسلمان در جامعه عربی ایجاد کرده‌است. اقلیت‌هایی که بذرهایی عمیق در تاریخ عرب و سهمی فعال در بنای تمدن عربی داشته و عربیت را جز در چارچوب یک مفهوم ملی که در آن، برابری اولیه برای همه اعضا تضمین شده باشد نمی‌پذیرند. (زریق، ۱۹۸۲: ۱۶۸) ناسیونالیسمی که این گروه نمایندگی می‌کردند، سکولار بود و دین از نظرشان، از ارکان تشکیل دهنده هویت ملی نبود.

گفتمان غالب این دوران، ناسیونالیسم بود و واژه‌هایی مانند امه و القومیه (ملت و ملی‌گرایی) در گفتار اندیشمندان سوری که هدفشان ایجاد آگاهی ملی در توازی با فضای سیاسی آن روزگار بود، حول صورت‌بندی این گفتمان سامان یافت. هرچند این هدف مشترک، رویکردهایی متنوع و متأثر از تنوع خاستگاه این متفکران را دربرداشت. مخصوصاً آن‌ها که در خدمت نظام سیاسی روزگار خود بودند، مفاهیم را در امتداد مصالح جریان قدرت به استخدام می‌گرفتند. به تعبیر آرون: "کلیه رژیم‌های سیاسی، فرصت‌هایی در اختیار کسانی قرار می‌دهند که دارای توانایی دستکاری در واژه‌ها و ایده‌ها هستند" (آرون، ۲۶۹). حصری از این توانمندی برخوردار بود. دیگران نیز باز مینه اندیشگی مشابه و نیاز عاجل جهان عرب برای استحکام بخشیدن به بنای هویتی خود و پاسخ به بحران هویت پس‌اسایکس-پیکو، اندیشه‌هایشان تفاوت بنیادین با امثال حصری نداشت. بخش عمده‌ای از این ناسیونالیست‌ها، آکادمیسین و به‌نوعی در پیوند با چیزی بودند که "صنعت دانش" خوانده می‌شود؛ به معنای آن هستی‌های اجتماعی که از دیدگاه نظریه‌پردازان مکتب انتقادی، در جامعه به تولید دانش و اشاعه آن مشغولند، به‌ویژه موسسات پژوهشی و دانشگاه‌ها، که به جای خدمت به منافع جامعه، در نهایت متمرکز بر منافع خود و مشغول بسط نفوذ خود بر جامعه‌اند. (ریترز، ۵۱۳) تلاش ناسیونالیست‌های عرب برای بسط نفوذشان، در کنش رهبران ناسیونالیست عرب متجلی شد. این به معنای ارزش‌گذاری فعالیت‌های ناسیونالیست‌ها نیست، بلکه تاکید بر ضرورت فهم اندیشه‌ها در زمینه تاریخی‌شان است.

برای در امان ماندن از آفتی از این دست، باید به هدف صاحبان اندیشه اعتنا کرد. از آن‌جا که معنای واژه‌ها را کاربردها در زبان تعیین می‌کند و از آن‌جا که واژه‌ها، ابزارند برای انجام کارها، در نتیجه یک فهم شایسته از معنای آن‌ها ضرورتاً با مشخص کردن هدف‌های کارگزارانی که از آن‌ها استفاده می‌کنند، مرتبط خواهد بود. چون کارگزاران از واژه‌هایی یکسان، برای انجام کارهای متفاوت، با معنای متفاوت استفاده می‌کنند، تعیین یک معنای معیار برای آن‌ها ممکن نیست بلکه کاربردهای متن در ارتباط با هدف، فهم

آن را ممکن می‌کند. (Valle, 2014: 10) پس نمی‌توان تعریفی ابدی برای مفهوم ملت ارائه کرد و کاربرد این مفهوم در نسبت با هدف کارگزاران (تجددخواهان سوری) یکدست نیست تا بتوانیم یک معنای معین از ملت عرب برداشت کنیم. هیچ مفهوم قطعی وجود ندارد که نویسندگان مختلف ارائه داده باشند، بلکه فقط تنوعی از تقریرهای ساخته شده با واژه‌ها توسط تنوعی از کنشگران متفاوت با اغراض متنوع وجود دارد. در نتیجه هیچ تاریخ اندیشه‌ای برای نوشتن وجود ندارد، بلکه تاریخ باید بر کنشگران متفاوتی که از یک ایده بهره می‌برند و بر تنوع موقعیت‌ها برای استفاده از آن تمرکز کند. (Skinner, 1969: 38) در خصوص تجددگرایان سوری نیز علیرغم تشابه آوایی واژه امت، تعریف و تعیین مصادیق این واژه در ربط با ویژگی‌های هر کدام متفاوت بود.



فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

## نتیجه گیری

این نوشتار در ربط با دورانی از حیات جوامع عرب قرار داشت که تجربه مدرنیزاسیون، محور آن بود. تجربه‌ای که در عرصه اندیشگی، در کوله‌بار رهاوردهای مفهومی متنوعش، مفهوم ملت را نیز با خود به همراه داشت. اندیشه‌های تازه موجی تازه خلق می‌کنند و این اندیشمندان جامعه می‌بایند که باید ایده تازه‌وارد را بومی کرده و به مخاطبان خود عرضه کنند. سنخ‌شناسی تجددخواهان سوری قرن بیستم و نحوه بازآرایی و مرزنگاری مفهوم ملت توسط آن‌ها، دغدغه این نوشتار بود. آنچه حاصل شد بدین قرار است:

۱. در قرن بیستم، ناسیونالیسم که در ملتقای مجموعه‌ای عظیم از تحولات جهان عرب شکل گرفته بود، گفتمان غالب بود و داعیه‌داران فراوانی داشت. تجددگرایان سوری مورد بحث این پژوهش نیز از آن جمله‌اند. از آن‌جا که این گفتمان، اهداف و راهبردهای متنوعی را برمی‌تابید، هر یک از این متفکران، بسته به اینکه کجا ایستاده‌اند، نوع مطالعات، محل تحصیل یا نسبتی که با رژیم قدرت داشتند، مفهوم ملت را معنا کرده‌اند. آن‌ها را با توجه به نوع رویکردهایشان می‌توان به این صورت از هم تفکیک کرد: قوم‌گرایان در برابر ملت‌گرایان، موافقان عثمانی در برابر موافقان غرب، سکولارها در برابر اسلام‌گراها.

۲. بر این اساس، قوم‌گرایان مانند ساطع الحصری و نجیب عازوری به فکر ایجاد ملتی بر پایه زبان عربی بودند که میان همه مشترک بود، آن‌ها زبان، تاریخ، سرزمین مشترک و بعضاً رابطه خونی را به‌عنوان عناصر مقوم ملت به‌کار بردند تا این ادعایشان که عرب‌ها با داشتن این مولفه‌های مشترک، یک ملت واحدند را بر کرسی نشانند. در مقابل، ملی‌گراها و طرفداران سوریه مستقل، مانند آنتوان سعاده مرزهای سوریه بزرگ و تمدن فینقی را محور قرار دادند، به جغرافیا و تاریخ سوریه اهمیت بیشتری داده، تلاش کردند میان مردم سوری و سایر اعراب، تمایز مشخص نشان دهند.

۳. موافقان عثمانی که در جبهه مخالف با استعمار غرب هم بودند مانند الحصری و شکیب ارسلان، معتقد بودند غربیان تنها در پی منافع خود عمل کرده و ضربات جبران‌ناپذیری به جوامع عرب وارد کرده‌اند اما مردم سوریه توسط حکومت عثمانی تکریم شده و در مسیر رشد قرار داشتند، در مقابل نجیب عازوری تمام‌قد از اقدامات و حضور فرانسه در سوریه دفاع کرده معتقد بود آن‌ها به پیشرفت و آگاهی‌بخشی به مردم سوریه کمک فراوانی کرده‌اند. قسطنطین زریق در این میان، موضعی میانه داشت و هم به رویه استعماری غرب انتقاد داشت هم به میراث ارزشمند تمدنی و اندیشگی آنها اذعان داشت.

۴. سکولارها مانند حصری، زریق و عازوری معتقد بودند دین در تعریف ملیت، جایی ندارد و همه عرب‌زبانان اعم از مسیحی و مسلمان، ملت عرب را تشکیل می‌دهند اما شکیب ارسلان که نوع



فصلنامه علمی - پژوهشی  
مجمعۀ ترانس عالم الاسلامی  
پژوهش‌های بانی جهان اسلام

۲۰

سال یازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰

ملی گرایی اش شبیه سیدجمال بود بر همبستگی مسلمین و محوریت اسلام تاکید داشت.

۵. مفهوم ملت در گفتار این تجددگرایان یکدست نیست و هر گروه با چشم اندازی متفاوت به مقوله ملت نگریسته و گاه در تضاد با گروه دیگر قرار دارند. به نظر می رسد در سمفونی ناسیونالیسم سوریه، اندیشمندان سوری قرن بیستم بیشتر نت هایی ناساز بودند تا همساز. در نهایت بیشتر اندیشه های حصری شنیده شد که پژواکش سال ها بعد در سخنان رهبران ناسیونالیست عرب به گوش رسید، اما آنچه توده مردم دریافت کردند حل تناقض میان هویت های فرودولتی و فرادولتی نبود. بحران های امروز جهان اسلام، حل نشدن این تناقضات و عدم توفیق این اندیشمندان در هدایت افکار عمومی را نشان می دهد. گویی داروی آنان، علاج درد سیاستمداران بود نه مردم.



انجمن مطالعات جهان اسلام  
Islamic World Studies Association  
جمعية دراسات العالم الإسلامي  
فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهش های بنیادی جهان اسلام

## کتابنامه

### فارسی

- آرون، رمون، (۱۳۹۸) افیون روشنفکران، ترجمه پیروز ایزدی، چاپ دوم، تهران: فرهنگ جاوید
- آشوری، داریوش (۱۳۸۳)، دانشنامه سیاسی، چاپ دهم، تهران: مروارید
- آیدین، محمدعاکف، (۱۳۹۷) دولت و جامعه در دوره عثمانی، ترجمه غلامعلی حداد عادل، تهران: مرجع
- اسکینر، کوئنتین، (۱۳۸۱) فلسفه سیاسی معاصر، دولت و جامعه، ترجمه موسی اکرمی، چاپ اول، تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه
- ، بیش های علم سیاست (۱۳۹۳) در باب روش، ترجمه فریبرز مجیدی، چاپ اول، تهران: فرهنگ جاوید
- اندرسون، بندیکت، (۱۳۹۳) جماعت های تصویری، ترجمه محمد محمدی، چاپ اول، تهران: رخ داد نو
- باتامور، تام، (۱۳۶۸) جامعه شناسی سیاسی، ترجمه منوچهر صبوری، چاپ دوم، تهران: کیهان
- بشپریه، حسین، (۱۳۹۶) درس های دموکراسی برای همه، مبانی علم سیاست تاسیسی، چاپ ششم، تهران: نگاه معاصر
- حورانی، آلبرت، (۱۳۹۳) اندیشه عرب در عصر لیبرالیسم، ترجمه علی شمس، چاپ اول، تهران: نشر نامک
- خدوری، مجید، (۱۳۶۶) گرایش های سیاسی در جهان عرب، ترجمه عبدالرحمن عالم، چاپ اول، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه
- درايسدل آلاسدير، جرالڊ اچ بليک، (۱۳۷۰) جغرافیای سیاسی خاور میانه و شمال آفریقا، ترجمه دوره میرحیدر، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه
- درودنسون، ماکسیم، (۱۳۹۳) اعراب، ترجمه محمدحسین آسیایی، تهران: شفیعی
- ریتزر، جرج، (۱۳۸۹) مبانی نظریه جامعه شناسی معاصر و روش های کلاسیک آن، ترجمه شهناز مسمی پرست، چاپ اول، تهران: نشر ثالث
- سعید، ادوارد، (۱۳۹۵) نقش روشن فکر، ترجمه حمید عضدانلو، چاپ ششم، تهران: نشر نی
- شرابی، هشام، (۱۳۶۸) روشن فکران عرب و غرب، ترجمه عبدالرحمن عالم، چاپ اول، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه
- کاشانی ثابت، فیروزه، (۱۳۸۹) افسانه های مرزی، ترجمه ابوالفضل کلانکی، چاپ اول، تهران: کتابسرا
- کسینجر، هنری، (۱۳۹۶) نظم جهانی، تاملی در ویژگی ملت ها و جریان تاریخ، ترجمه محمدتقی حسینی، تهران: علمی و فرهنگی
- کوهن، توماس، (۱۳۹۲) ساختار انقلاب های علمی، ترجمه عباس طاهری، تهران: قصه
- کیویستو، پیتر، (۱۳۸۶) اندیشه های بنیادی در جامعه شناسی، ترجمه منوچهر صبوری، چاپ ششم، تهران: نی
- کلارک، الیزابت ا.، (۱۳۹۷) تاریخ متن نظریه مورخان و چرخش زبانی، ترجمه سیدهاشم آقاجری، چاپ اول تهران: مروارید
- گیدنز، آنتونی، (۱۳۸۷) پیامدهای مدرنیت، ترجمه محسن ثلاثی، چاپ چهارم، تهران: مرکز
- عنایت، حمید، (۱۳۹۴) سیری در اندیشه سیاسی عرب، چاپ سیزدهم، تهران: امیرکبیر
- ، اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، (۱۳۹۶) ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، چاپ ششم، تهران: انتشارات خوارزمی



فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهش های سیاسی جهان اسلام  
جمعه ترانست العالم الاسلامی

۲۲

سال یازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰



فصلنامه علمی-پژوهشی  
مجموعه‌ای برای جهان اسلام

-عطا علا، ملومود، (۲۵۳۶) مبارزه اعراب در راه استقلال اقتصادی، ترجمه جلال علوی‌نیا، تهران: حقیقت  
-لاییدوس، آیرام، (۱۳۸۱) تاریخ جوامع اسلامی ایران، ترجمه علی بختیاری، تهران: اطلاعات  
-لسناف، مایکل ایچ، (۱۳۸۷) فیلسوفان سیاسی قرن بیستم، ترجمه خشایار دیهیمی، چاپ دوم، تهران: ماهی  
-مرشدلو، جواد، (۱۳۹۷) "سوسیالیسم"، در دایره المعارف بزرگ اسلامی، مجلد ۲۵، تهران: مرجع  
-مکالا، سی بی یین، (۱۳۸۷) بنیادهای علم تاریخ چیستی و اعتبار شناخت تاریخی، ترجمه احمد گل محمدی، چاپ اول، تهران: نی  
-نقیب‌زاده، احمد، (۱۳۸۷) تاریخ دیپلماسی و روابط بین‌الملل از پیمان وستفالی تا امروز، چاپ ششم، تهران: قومس  
-هابسبام، اریک، جی، ملت و ملی‌گرایی پس از ۱۷۸۰: برنامه، اسطوره، واقعیت، (۱۳۸۳) ترجمه علی باش، مشهد: مهر  
دامون  
-هالیدی بوش، فرد، (۱۳۹۳) خاورمیانه نو نظریه و عمل، ترجمه عسگر قهرمان‌پور، چاپ دوم، تهران: امیرکبیر

## منابع عربی

-ارسلان، شکیب، (۲۰۰۸) البیان عما شهدت بالعیان و عمن شاهدت من الاعیان، من اعلان الدستور العثماني الى الان، الطبعة الاولى، الشوف: دار التقدمیه  
----- (۲۰۰۹)، سوریه الشهیده، سلسله فظائع ارتکبتها مدینه القرن العشرين فی دیار الشام، به قلم جمیل زغیب نیتو، الطبعة الاولى، الشوف: الدار التقدمیه  
-----، الى العرب، (۲۰۰۹) بیان الى الامه العربیه عن حزب اللامرکزیه، الطبعة الاولى، الشوف: دار التقدمیه  
-الحصری، ابوخلدون ساطع، (۱۹۸۵) ابحاث مختاره فی القومیه العربیه، مرکز دراسات الوحده العربیه، الطبعة الثانيه، بیروت: دارالمستقبل العربی  
-زریق، قسطنطین، (۱۹۹۸) ما العمل؟ حدیث الى الاجیال العربیه الطالعه، الطبعة الاولى، بیروت: مرکز الدراسات الوحده العربیه  
-----، (۱۹۶۳) هذالعصر المفتجر، نظرات فی واقعنا و واقع الإنسانیه، بیروت: مرکز دراسات الوحده العربیه  
-----، (۱۹۸۲) مطالب المستقبل العربی، هموم و تساؤلات، الطبعة الثانيه، بیروت: مرکز الدراسات الوحده العربیه  
-----، (۱۹۴۸) معنی نکه، بیروت: دارالعلم للملایین  
-----، (۱۹۸۵) نحن و التاريخ، مطالب و تساؤلات فی صناعه التاريخ و صنع التاريخ، الطبعة السادسة، بیروت: دارالعلم للملایین  
-----، (۱۹۴۰) الوعي القومي، الطبعة الثانيه، بیروت: مرکز الدراسات الوحده العربیه  
-سعاده، انطوان، (۱۹۵۱) نشوء الامم، دمشق: بی نا  
-عازوری، نجیب، (۱۹۶۶) یقطه الامه العربیه، تعریب احمد بوملحم، بیروت: الموسسه العربیه للدراسات و النشر  
-عمایره، محمد سالم احمد، (۲۰۰۰) شکیب ارسلان، دراسه فی فکره السیاسی، الجامعه الاردنیه، (رساله دکتري) کلیه الدراسات العلیا

- Hinnebusch, Raymond(2001)Syria,Revolution from Above, London and New York: Routledge
- (2010)“Toward a Historical Sociology of State Formation in the Middle East” Middle east Critique, Vol.19, No.3, 201-216, Fall
- Skinner, Quentin(1969)“Meaning and Understanding in the History of Ideas”, History and Theory, Vol.8, No.1,pp3-53
- (2018)----- From Humanism to Hobbes, Studies in Rhetoric and Politics, Cambridge University Press, first published
- & Bo Strath,(2003) States and Citizens, History, Theory, Prospects, “States and the freedom of citizens ”, Cambridge University Press, first published
- (1975)----- “Hermeneutics and the role of History” New literary History, Vol.7, No.1, Autumn, pp 209-232, published by The John Hopkins University Press
- Martinez Valle Carlos,(2014)“Using Quentin Skinner in history philosophy of education” Encounters on Education, Vol.15,pp 81-102
- Murphy, David ,(2008)The Arab Revolt 1916-1918, London: Osprey publishing
- Pipes, Daniel,(1990)Greater Syria, The history of an ambition, London, New York, Oxford University Press



فصلنامه علمی - پژوهشی  
پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام  
جمعیت نرسانت العالم الاسلامی

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۱۰۰۲۰۱

به این مقاله این گونه ارجاع دهید:

حیدری نژاد، سعیده؛ جان احمدی، فاطمه؛ آقاجری، سیدهاشم (۱۴۰۰)، «سنخ شناسی آرای اندیشه‌ورزان تجددگرای سوریه قرن بیستم پیرامون مفهوم ملت» فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س ۱۱، ش ۲، تابستان ۱۴۰۰، صص ۱-۲۴.